

Was de Sovjetcrisis onvermijdelijk?

Michael Ellman en Vladimir Kontorovich (red.), The disintegration of the soviet economic system, Routledge, Londen en New York, 1992.

De planeconomie

Het Sovjetsysteem van centrale planning achtte zich superieur aan de anarchie van de markt. Het grootste deel van de economie was eigendom van de staat en werd beheerd door ministeries van de centrale overheid. Produktieniveaus en het palet aan eindprodukten werden bepaald door de overheid. Deze hield tevens vraag en aanbod in evenwicht door prijzen, hoeveelheden en geldinkomens op elkaar af te stemmen. Geldinkomens dienden voor de aanschaf van consumptiegoederen. De meeste produktiegoederen waren niet te koop, maar werden door centrale instanties gedistribueerd. Het was dus niet de onzichtbare hand die bepaalde wat er geproduceerd, verkocht en aangeschaft werd, maar voornamelijk de opdrachten van hogerhand.

In het Westen bestond van meet af aan scepsis ten aanzien van de levensvatbaarheid van centrale planning. Toch is dit systeem er in geslaagd om gedurende vijf decennia een hoge groei te realiseren. De belangrijkste reden voor dit succes was dat dank zij het commandosysteem alle economische hulpmiddelen konden worden gemobiliseerd en ingezet overeenkomstig centraal bepaalde prioriteiten. Maar halverwege de jaren zeventig leek het maximaal haalbare te zijn bereikt. Begin jaren tachtig verkeerde de economie in stagnatie.

Stagnatie en desintegratie

The disintegration of the Soviet economic system is een veelomvattende studie over de Sovjeteconomie aan de vooravond van zijn desintegratie. Anders dan de meeste recente publicaties, die het transitievraagstuk centraal stellen, beoogt dit boek de oorzaken van de desintegratie te analyseren. Volgens de schrijvers, M. Ellman, V. Kontorovich en een keur aan deskundigen uit Oost en West,

was de ineenstorting van de planeconomie niet onvermijdelijk. Zij beschouwen het systeem als een bijzonder, maar levensvatbaar organisme en geven een nauwgezette analyse van zijn verschillende aspecten: macro-economie, groeifactoren, consumptie, geld, regionale problemen, technologische vooruitgang, landbouw, transport, milieu, gezondheid, alsmede sociale en internationale vraagstukken.

In alle hoofdstukken wordt naar de oorzaken van de Sovjetcrisis en desintegratie gezocht. Daarbij wordt gesteld dat het systeem, hoewel het in de jaren tachtig in stagnatie verkeerde, levensvatbaar bleef en nog geruime tijd kon blijven functioneren.

Het boek somt een aantal oorzaken voor de stagnatie op: de uitputting van de rijkste en eenvoudigst toegankelijke mineralen, de vertraagde uitstroom van goedkope arbeidskrachten uit de landbouw, het niet kunnen overschakelen op technologische vooruitgang en, als allerbelangrijkste, de wisselwerking tussen afnemende discipline en voortgaande verslapping van centrale controle. Er wordt gesteld dat deze problemen hadden kunnen worden opgelost indien de juiste beleidsmaatregelen zouden zijn getroffen. Indien marktgerichte hervormingen waren uitgebleven en de centrale controle was hersteld, dan had de planeconomie nog geruime tijd kunnen voortbestaan en was deze zeker niet zo snel en abrupt gedesintegreerd.

Met deze verklaring kan ik maar gedeeltelijk instemmen. Enerzijds was de catastrofe inderdaad niet onvermijdelijk. Door enkele nuttige elementen van centrale planning te versterken en te combineren met hervormingen op het gebied van de landbouw, de diensten en de consumptiegoederen, had de ontmanteling van het commandosysteem ordelijker en geleidelijker kunnen verlopen. Daarnaast hebben beleids-

fouten onder Gorbatsjov (waarover later meer) zeker bijgedragen aan de desintegratie van het systeem en zijn snelle ineenstorting. Maar ik ben het oneens met de stelling dat de enige hoop voor het overleven van het systeem was gelegen in het versterken van zijn disciplinaire kenmerken en in het uitsluiten van hervormingen. Daarvoor kan ik een drietal argumenten noemen.

De aard van het beest

De gestaag voortgaande versoepeling van het totalitaire regime in de decennia na Stalin was onvermijdelijk en er was geen realistische mogelijkheid om deze versoepeling weer terug te draaien. Maatregelen van Brezjnev en Andropov om het centrale gezag te herstellen hadden een louter cosmetische uitwerking. Veel belangrijker was een ander proces waaraan in het boek nauwelijks aandacht wordt besteed en dat zich grotendeels aan de controle van de autoriteiten onttrok. Hoewel het communistische systeem in naam en formele structuur een planeconomie bleef, verwaterde het in de loop der tijd tot een informeel systeem dat gedomineerd werd door industriële belangengroepen en de schaduweconomie. Dit resulteerde in economische anarchie waarin geen plaats meer was voor enige zinvolle vorm van centrale planning.

Dit betekent overigens dat toen Gorbatsjov aan de macht kwam, hij een systeem overnam dat fundamenteel verschilde van het formele systeem dat hij hervormen wilde. Hierdoor kon Gorbatsjov ook niet met realistische oplossingen komen (hierover later meer).

Hervormingen van 1965

Met de snelle economische groei in de jaren vijftig en zestig gaf de communistische partij officieel de noodzaak van decentralisatie toe. Centrale planning kon eenvoudig niet meer overweg met de toenemende complexiteit van de economie en de opkomst van massaconsumptie. Toentertijd werden twee hervormingspogingen ondernomen en het boek stelt dat deze, en in het bijzonder de economische hervormingen van 1965, het commandosysteem hebben ondergraven en zijn ondergang hebben versneld. Dat genoemde hervormingen het systeem hebben ondermijnd is hoogst discutabel. Weliswaar beoogden zij meer vrijheid voor staatsbedrijven alsmede de introductie van een

winstmotief, in de praktijk konden de bedrijven slechts vrij beschikken over vijf procent van hun winsten. Bovendien werden in 1965 de industriële ministeries, die in 1957 onder Chroetsjov waren opgeheven, weer in ere hersteld. Na 1965 was er dus meer centralisatie dan ervoor. De problemen van na 1965 moeten m.i. juist aan het mislukken van de hervormingen worden toegeschreven.

Technologische stagnatie

Dat het commandosysteem ondanks zijn problemen redelijk bleef functioneren, was te danken aan het feit dat het land nog over voldoende onbenutte menselijke en minerale hulpbronnen kon beschikken. Toen deze eind jaren zeventig waren uitgeput, werd het noodzakelijk om het maximaliseren van inputs als motor van economische groei los te laten en over te schakelen op toenemende factorproductiviteit, dat wil zeggen op technologische vooruitgang. Deze omschakeling bleek onmogelijk. Niet alleen waren financiële prikkels voor het management zo goed als afwezig, het was de ondernemingen zelfs niet toegestaan om hun winst en afschrijvingen voor modernisering aan te wenden. Door de toenemende vraag van het militaire apparaat waren er steeds minder hulpbronnen beschikbaar voor de vervanging van kapitaalgoederen. Dit leidde tot de algehele stagnatie van de jaren tachtig, in het bijzonder die van de consumptiesector. De economie kon een stijgende consumptie per hoofd van de bevolking niet meer trekken. Met voortdurend stijgende kapitaal- en grondstofcoëfficiënten kon het zelfs geen absolute stijging van het bnp handhaven. Door het uitblijven van technologievriendelijke hervormingen stevende het systeem dus onvermijdelijk op een stagnatie af.

Het boek verwijst wel degelijk naar de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de veroudering van de kapitaalgoederenvoorraad, en het uitstellen van de vervanging van kapitaalgoederen, maar stelt dat deze problemen hadden kunnen worden verlicht door de juiste beleidsaanpassingen. Maar is dat zo? Tegen het midden van de jaren tachtig was er geen enkel eenvoudig recept meer voorhanden dat verandering kon brengen in het feit dat de kapitaalgoederenvoorraad in te veel industrieën op instorten stond. Hoogovens zakten in elkaar en fabrieken voor consumptiegoederen waren vaak zo verouderd

dat ze het repareren niet meer waard waren en gesloten werden. De olieproductie verminderde om dezelfde reden. Na decennia van tekortschietende investeringen konden deze problemen niet voldoende snel worden opgelost om de stagnatie van de economie een halt toe te roepen.

Een interessant aspect van de onvermijdelijke crisis wordt belicht in Konorovich' verhelderende hoofdstuk over onderzoek en ontwikkeling en technologische vooruitgang. Daar wordt overtuigend aangetoond dat het merendeel van de investeringen in kapitaalgoederen betrekking had op oude technologieën. Zelfs ondernemingen die gedeeltelijk over hun winsten en afschrijvingen mochten beschikken installeerden verouderde machines.

Geleidelijke hervormingen

Zonder hervormingen had het commandosysteem dus wellicht kunnen overleven, maar alleen ten koste van een voortdurende stagnatie. Om het laatste te vermijden, waren geleidelijke en consistente hervormingen gericht op de overschakeling naar een markteconomie vereist. Deze constatering staat haaks op een centrale stelling van het boek, namelijk dat de crisis van de Sovjet economie alleen had kunnen worden afgewend door de disciplinaire kenmerken van het systeem te versterken. Deze stelling impliceert dat centrale planning en marktgerichte hervormingen elkaar uitsluiten. Helaas gaat het boek hier niet op in, ook al is het verband tussen centrale planning en hervormingen cruciaal voor de vraag waarom de Sovjet economie is gedesintegreerd en, daaraan gerelateerd, of het mogelijk is de transitie van een plan- naar een markteconomie relatief soepel te laten verlopen. De ervaringen van Oost-Europa en de voormalige Sovjetunie lijken laatstgenoemde vraag ontkennend te beantwoorden. Daar staat echter tegenover dat de ervaringen in China geheel anders zijn. In China heerst geen economische crisis en ondanks de transformatie naar een markteconomie is er zelfs sprake van een zeer sterke economische groei. Men heeft de grote beleidsfouten van de Sovjetunie vermeden door de hervormingen in de juiste volgorde door te voeren, te beginnen met de landbouw en consumptiesector. Doordat zo doende de levensstandaard kon worden verhoogd, werd automatisch de steun van de bevolking verkregen voor verdergaande hervormingen.

Beleidsfouten onder Gorbatsjov

In zijn hoofdstuk over economische groei legt G. Khanin elementaire beleidsfouten bloot. "The economic policies of the perestroika period comprised, with rare exceptions, an unbroken chain of errors." (blz. 81). De duidelijkste fouten waar het boek met een zekere diepgang op ingaat zijn: het misplaatste accent op een versnelde ontwikkeling van de zware industrie; de anti-alcoholcampagne, die de overheid van een groot deel van zijn inkomsten beroofde en bovendien onbedoeld de zwarte markt een duw in de rug gaf; de halfbakken pogingen om staatsbedrijven meer vrijheid te geven, zonder hun belangrijkste tegenstrevers, de industriële ministeries, te ontmantelen; de halve maatregelen om particuliere ondernemingen toe te staan versus onnodig strenge reguleringen om hun activiteiten te beperken; en het opheffen van de centrale distributie van een belangrijk deel van de kapitaalgoederen, zonder dat de markt de distributie kon overnemen.

Daarnaast wijst het boek op het volledig onverantwoorde begrotingsbeleid. Dit wordt nader uitgewerkt in het verhelderende hoofdstuk van Ellman over geld. De auteur gaat echter voorbij aan de enorme toename van de onzichtbare geldinkomens die grotendeels veroorzaakt werd door de explosief groeiende schaduw economie. Derhalve is niet de expansie van de officiële inkomens, maar het niet in de hand kunnen houden van de schaduw economie de belangrijkste oorzaak voor de toenemende macro-economische onevenwichtigheden en tekorten.

Slot

De onderschatting van de macht van industriële belangengroepen en de omvang van de schaduw economie is derhalve een belangrijke tekortkoming van het boek. Daarnaast wordt de centrale stelling dat de Sovjet economie aan hervormingen is bezweken, niet voldoende onderbouwd. Dit neemt niet weg dat het boek een schat aan informatie bevat waar in het Westen moeilijk aan te komen is. Lezers die niet tevreden zijn met generalisaties, maar op zoek zijn naar concrete antwoorden kunnen aan dit boek dan ook hun hart ophalen.

Stanislav Menshikov

De auteur is als gasthoogleraar verbonden aan het Tinbergen Instituut.